

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Мужук М. О.

Наук. керівн. – к.пед.н., доц. Юда Л. А.
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка

Постановка проблеми. Однією із провідних характеристик суспільного становища жінок є їх суспільно-правовий статус. Адже саме дослідження правового становища дає необхідні факти для пояснення причин і характеру жіночого руху, розкриває мотиви активної участі жінок у боротьбі за свої права у XIX – початку XX ст., а також дозволяє пояснити особливості відношення влади до жіночого питання.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні основних аспектів суспільно-правового статусу та політичної діяльності жінок Чернігівщини в контексті розвитку українського жіночого руху XIX – початку XX ст.

Аналіз досліджень та публікацій. Зародження інтересу до питання ролі та значення жіноцтва в історичному та суспільно-політичному розвитку державних формувань і пов'язаних із цим соціальних змін припадає на другу половину XIX ст. та пов'язане з розвитком української історіографії.

Першим ученим-істориком, що звернувся до розгляду проблеми місця і ролі жінки в історії, вважається М.Костомаров. Він проаналізував статус жінки відповідно до координат двох етнокультурних систем – «малоросійської» та «великоросійської». Учений акцентує увагу на високому правовому статусі української жінки та її традиційній рівноправності в українському соціумі.

О. Левицький досліджував становище жінки та її соціальні ролі за козацької доби. Особливу увагу істориків О. Левицького, І. Малишевського, Й. Ролле привертала яскраві жіночі постаті, які розглядалися з позицій їхніх впливів на оточення та на хід історичних подій.

Фрагменти жіночої історії, такі як: суспільно-правове становище жінки, її приватне та публічне життя у привілейованому козацько-старшинському середовищі відобразилися у науковому доробку

О. Лазаревського. Фемінологічний напрям досліджень простежується у науковій спадщині В. Антоновича.

У ХХ ст. в українському наративі з'явився широкий спектр напрямів, форм та підходів, що розкривали соціально-правовий статус жінок та їхню діяльність у контексті історичних подій.

Із проголошенням України незалежною державою науковий інтерес до даної проблеми набув нових форм та якостей і позначився становленням наукових жіночих студій та створенням фундаментальних праць із історії жіноцтва, свідомством чого є праці М. Богачевської-Хомяк, О. Козулі, О. Кісь, Л. Смоляр. Але вони не завжди у повному обсязі розкривають особливості діяльності жінок у конкретно взятому регіоні.

Відсутність системного підходу у дослідженні регіональної історії українського жіночого руху зумовила обрання теми даного дослідження.

Результати теоретичного дослідження. Нормативно-правовий стан суспільства в Україні з 1842 р. регламентувався «Зводом законів Російської імперії». Правове становище жінки визначалося сімейним законодавством Російської імперії, архаїчним за своїм характером, що сформувалося у феодальну епоху і повільно пристосовувалося до нових умов. Дискримінаційний характер мали фактично всі статті Зводу законів, які стосувалися правоздатності жінки, укладання шлюбу, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, визначення порядку успадкування майна. Із поширенням дії Зводу законів на Україні застосування норм місцевого законодавства було офіційно припинено, хоча окремі статті місцевого права дозволялися лише для Чернігівської та Полтавської губерній. Проте у 50 – 60-і рр. ХІХ ст. в умовах загострення кризи феодально-кріпосницького суспільства стало закономірним явищем зростання суспільного зацікавлення долею жінки. У контексті обговорення жіночого питання різко звучала критика правового становища жінки [12].

На першому Всеукраїнському з'їзді юристів доктор права В. Спасович окреслив недоліки «Зводу Законів Російської імперії». Він підкреслював, що документ складається з казусів, уражає неузгодженістю статей. Ученого непокоїла вже одна думка про поширення цього закону на області, в яких він не діяв раніше. Він зазначав, що лише незначні залишки статей Литовського статуту збереглися в додаткових статтях для Чернігівської та Полтавської губерній, але вони відірвані від ґрунту, заглушені та прикриті системою «Зводу», а практика їх не розуміє і

калічить. Відміну статуту та введення «Зводу» вчений аж ніяк не називає прогресивною подією [14, с. 20–21].

Л. Смоляр підкреслює, що у 60-ті роки XIX ст. права і свободи як чоловіків, так і жінок у Російській імперії були обмеженими. Разом із тим, у відповідності з діючим у той період законодавством, жінки були обмежені у своїх правах у значно більшій мірі, ніж чоловіки. Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним джерелом активної участі жінок у боротьбі із самодержавством [14, с. 19–23].

Значним феодальним залишком було законодавство про розлучення, за яким розрив шлюбу ставав практично неможливим і залежав виключно від церкви, а статті про розподіл спадщини закріплювали першочергове право успадкування за чоловіками. Так, у Полтавській та Чернігівській губерніях дочки після смерті батька не одержували спадщини, проте за відсутності спадкоємців чоловічої статі право успадкування могло переходити до дочок [14, с. 21–25]. У галузі політичних прав жінки були віднесені до категорії неправоздатних громадян.

Громадянські стосунки селян та правове становище жінки у селянській сім'ї визначалися на основі звичаєвого права, що було особливою системою права та засновувалося на традиціях і звичаях селян певної місцевості. Правовий стан селянської жінки, яка відчувала дискримінацію у праві одержання спадщини та побутовій сфері, у реальному житті був набагато вищим, що пояснювалося її важкою працею та внеском у домашнє господарство. Однак подвійний тягар домашньої праці й панщини лягав, передусім, на жіноцтво, тому на початок 60-х рр. XIX ст. за рівнем смертності жінок працездатного віку Україна посідала перше місце в Європі.

У пореформений період звичаєве право під впливом цивільного законодавства «Зводу Законів» зазнає кодифікації, і з 1864 р. Російський цивільний кодекс допускав чинність звичаєвого права у спадкових, родинних та земельних правовідносинах [1; 14].

Помітне значення мав матеріальний стан жінки, а її спадщина визначала економічне становище жінки та її права. Власність селянської сім'ї у другій половині XIX ст. складалася з домашнього майна, яке ділилося на дві частини: «материзну», що була у розпорядженні матері та «батьківщину» – майно батька. «Материзна», якою володіла дружина і що одержала у придане, належала особисто їй та не входила у загальнонародове майно, не поділялася між членами сім'ї, а передавалася у спадок лише по

жіночій лінії [14, с. 29]. Існування «материзми» справило велике значення на становище жінки в сім'ї, визначало її певну незалежність.

М. Костомаров одним із перших визнав, що становище української жінки вигідно відрізнялося від становища жінки в Російській державі, і що українську жінку не можна міряти за московськими масштабами «Домострою» [9, с. 62].

І. Франко, в свою чергу, висвітлюючи це питання, зазначав: «від давніх давен усі вчені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, визнавали, що русини обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше шанування, ніж, наприклад, у великоросів; у родині жінка займає дуже поважне і почесне становище. Ніякого важливого діла мужик не робить без поради з жінкою» [13, с. 230]. «Жінка в українській родині була носителькою не тільки щастя щоденності, не тільки понять справедливості, але і суспільної й расової моралі. Вона більше, ніж чоловік, формувала расу. Жінка – творець нових цінностей в українській духовності. У найтяжчих своїх хвиликах, у годину непорозумінь, конфліктів, загроз, українець найчастіше звернеться до українки й піде за її порадою. Бо у своїй мужеській шарпливості й непокою він відчуває, що жінка від віку була й буде символом дійсності і тривання», – зазначав Ю. Липа [10, с. 4].

У селянському середовищі в Україні поруч із церковним шлюбом також існував і особливий звичай «жити на віру». Цей звичай був розповсюджений у Подільській, Київській, Волинській, Чернігівській та ін. губерніях. Оскільки спілка у цих сім'ях укладалася на основі любові та не закріплювалася церковним обрядом, жінка була рівноправним членом сім'ї [14, с. 33]. Характерною особливістю шлюбних стосунків за звичаєвим правом була більш легка можливість здійснення офіційного розлучення селян у порівнянні з фактичною можливістю цього для представниць вищого та середнього станів.

Проблема емансипації жінки в Російській імперії була тісно пов'язана з кардинальним питанням епохи – ліквідацією кріпацтва та його наслідків, серед яких найбільш актуальними були й національні права. Ідея емансипації жінки набрала широкого розвитку в 30-40-х рр. XIX ст.

XIX – початок XX ст. увійшли в історію України як епоха національного відродження, час розвитку української науки і культури. Жінки почали все частіше заявляти про себе і свої права.

У Росії жіночий рух, який виник у другій половині XIX ст., розвивався як складова загальноросійського суспільного руху. За умов самодержавства властиві для жіночого руху на Заході вимоги політичних і громадянських свобод стали гаслами загальнодемократичного руху. Він дістав розвитку переважно у середовищі жінок із привілейованих класів. В Україні були свої окремі вияви та шляхи розвитку жіночого руху, визначені специфічним становищем української нації під іноземним пануванням.

Основними вимогами жіночого руху стали право на вищу освіту і на працю в усіх сферах, де були зайняті виключно чоловіки, в тому числі й право обіймати посади у галузі державної служби. Жіночий рух на українських землях під Росією мав особливі прикмети: здобувши право на освіту і на заробіток, жінки не вели окремої боротьби від чоловіків.

Історично обґрунтований протест проти безправ'я та приниження, прагнення до кращих форм життя, волі та самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці, зовнішньому вигляді жінок. Провісниками жіночого руху стали представниці дворянського і різночинного жіноцтва. Саме вони увійшли до числа «нових» жінок – освічених, мислячих, із підвищеною чутливістю до суспільних проблем, готових служити Батьківщині [14, с. 66].

У середовищі української та російської прогресивної інтелігенції, що була зорієнтована на модернізацію країни, в XIX ст. встановилася одна думка про існування жіночого питання та необхідність його вирішення. Без зміни політичної системи ніякі ідеї про права, в тому числі жінок, не могли отримати розвитку. У грудні 1825 р. під впливом гуманістичних ідей Заходу група російських офіцерів зробила безуспішну спробу встановлення конституційної монархії. Найважливіші акції повстанців (декабристів) були здійснені в Україні (зокрема, повстання Чернігівського полку 1826 р. – збройний виступ, підготовлений Південним товариством декабристів). Це, в свою чергу, дало поштовх у розвитку жіночого руху і привернення уваги до жіночого питання.

Найповажніше до українських національних прав ставився генерал-губернатор князь Микола Рєпнін-Волконський, його дружина – княжна Варвара Рєпніна-Волконська – онука гетьмана Кирила Розумовського (уродженця Чернігівщини), племінниця декабриста С. Волконського. Її родові коріння сягає часів чернігівських князів (від Олега Святославича). В. Рєпніна-Волконська не жила на Чернігівщині: народилася в Москві,

згодом у 1816 р. переїхала до Полтави. Оскільки рід княжни давній і сягає славного минулого Чернігівського краю, її доцільно згадати. Відома княжна передусім завдяки її заходам над звільненням із заслання Т. Г. Шевченка та її спогадам про цього видатного діяча [11, с. 213–214].

Ім'я ще однієї Волконської можна згадати в контексті розгляду історії жіноцтва на Чернігівщині. Марія Миколаївна Волконська – дружина декабриста С. Волконського, пішла за ним у Сибір. Із Сибіру М. Волконська повернулася у 1855 р. Відразу вона оселилася в Москві, потім жила за кордоном, а в 1860 р. переїхала в с. Вороньки Чернігівської губернії. Померла М. М. Волконська 10 серпня 1863 р. і була похована там, де доживала свого віку – на Чернігівщині.

Безумовна підтримка демократами основних вимог жіночого руху – права на працю в державних та громадських організаціях, права на освіту, рівноправності у громадському і сімейному житті – була одним із способів залучення жінок до боротьби проти соціального гніту, одним із шляхів розширення рядів своїх прихильників. Активна життєва позиція, прагнення реалізувати себе через суспільно-корисну працю, знайомство з революційними ідеями привели частину дівчат та жінок у революційно-народницький рух ще в 60-ті рр. ХІХ ст. [14, с. 204]. Жіночий рух протікав у тісному співробітництві з чоловіками (подібного не було в жодній європейській країні), особливо яскраво це проявилось у вимірах народницького руху.

У «ходінні в народ», яке розпочалося з кінця 1873 р., виявилася вся специфіка жіночого характеру, прагнення до корисної роботи, вірність та самовідданість обраній справі, ініціативність та самостійність у прийнятті рішень. Закінчивши вищу освіту за кордоном чи вдома, жінки обіймали посади сільських вчительок, фельдшерниць, акушерок і, виконуючи серед народу свої фахові обов'язки, одночасно вели політичну й соціальну пропаганду. Готуючись до «ходіння в народ», жінки оволодівали різними ремеслами, вели пропаганду в міських артілях та майстернях, збирали кошти на революційні цілі, встановлювали зв'язки з народницькими гуртками інших міст.

У 1874 р. Марія Жебуньова, працюючи вчителькою в селі Дептевіч Конотопського повіту Чернігівської губернії, проводила активну пропагандистську роботу серед місцевого населення. За доносом була заарештована та притягнена у справі «193-х» (судова справа революціонерів-народників 1877 – 1879 рр.). Революційну агітацію серед

селянства проводила Ганна Слюз, яка працювала сільською вчителькою в с. Марковці Козелецького повіту Чернігівської губернії. Волинянка Фекла Іванівна Донецька, що походила з дворянської сім'ї, наприкінці 1873 р. оселилася у с. Плищі Борзнянського повіту на Чернігівщині для поширення революційних ідей. Працюючи сільською вчителькою, вона проводила активну пропаганду серед селян. Значного поширення народництва в Чернігові набуває в 60 – 70-х рр. XIX ст. Наприкінці 1873 – на початку 1874 рр. проводив активну роботу народницький гурток, очолюваний студентом Г. Божко-Божинським. До членів Чернігівського революційного гуртка Божка-Божинського входило й чимало жінок: М. Імшенецька, М. Соколовська, О. Харченко. Усі вони були притягнені до відповідальності у справі «193-х». Також за активну участь у зібраннях та поширенні забороненої літератури до відповідальності у справі Чернігівського народовольського гуртка в 1879 р. були притягнені О. Рашевська та О. Савченко. Так само варто згадати про м. Ромни Чернігівської губернії та Роменський народовольський гурток, який існував у 1878 – 1884 рр. Активним членом Роменського революційного гуртка була Марфа Алексеєнко. На її квартирі відбувалися зібрання революційного гуртка. У 1882 – 1883 рр. вона також організувала в Ромнах гурток учнівської молоді, де читала революційні видання. За свою революційну діяльність вона була заарештована та за рішенням суду заслана до Сибіру [14, с. 206–218].

Протягом 80-х рр. у народницькому русі відбувалися складні процеси. Більшість активних революціонерів були заарештовані, ув'язнені або відправлені на каторгу чи в заслання. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, частина відійшла від революційної діяльності. Народництво опинилося на роздоріжжі, й самогубство Марії Вітрової у 1897 р. стало завершальним акордом участі жінок у народницькому русі. Її вчинок продемонстрував готовність жінки заради свободи, людської гідності жертвувати власним життям.

Марія Феодосіївна Вітрова народилась 1870 р. у с. Солонівка Чернігівської губернії. Закінчивши гімназію, вісімнадцятирічна дівчина відправилася у с. Любечі, де і розпочалася її революційна діяльність. У 1884 р. стала слухачкою Вищих жіночих курсів у м. Петербург. Тут вона знаходить однодумців, відвідує таємні студентські зібрання. Вона не належала до ватажків групи, але була причетна до її небезпечної щоденної роботи. 24 червня 1896 р. народовольську друкарню захопила поліція.

Багато її співробітників було заарештовано, серед них була і М. Вітрова. Протестуючи проти тюремних порядків і несправедливості, Марія Вітрова вчинила самогубство, спаливши себе. Поліцією було вжито найсуворіші заходи, щоб приховати факт самоспалення, але марно. Незважаючи на всі заходи, вжиті жандармами, звістка про загибель Марії Вітрової швидко поширилася містом. На початку березня з'явилися прокламації із закликом до протесту. У відповідь на цей заклик у багатьох містах почалися бурхливі демонстрації, які дістали назву «вітровські» [14, с. 222–223]. Це були перші вуличні демонстрації такого масштабу, які показали настрої широких мас населення.

Л. Смоляр у своїй праці «Минуле заради майбутнього» прийшла до висновку, що відносно широка участь жінок у народницькому русі була своєрідним протестом, по-перше, проти політики царського самодержавства, яке прагнуло будувати взаємини з народом на основі підпорядкованості і тим самим створювало ґрунт для поширення революційних ідей; по-друге, це був протест освіченої частини жіночої молоді проти побутового та громадського деспотизму [14, с. 223].

Із поширенням освіти помітно зростала і політична самосвідомість жіночої молоді. У 1870 – 1890 рр. за офіційними донесеннями поліції не було ні однієї більш або менш значної революційної організації, в яку б не входили слухачки Вищих жіночих курсів. Слід відмітити роль українських жінок, зокрема чернігівчанок, у революційному русі, який охопив столичні міста. Наприклад, за участь у революційній організації Петербурга в адміністративному порядку була відправлена на Батьківщину до Ніжина (Чернігівська губернія) слухачка Рождественських фельдшерських курсів Людмила Кальченко [14, с. 225–227].

Отже, чернігівське жіноцтво долучилося до революційної діяльності народників, активно боролось за свої права і залишило вагомий внесок у формування жіночого революційного руху.

У процесі організаційного оформлення політичної думки суспільства помітною є діяльність жінок в українських та загальноросійських політичних партіях. Хоча їхня участь і не була багаточисельною, але є важливою. У 1900 р., коли виникла перша українська партія – РУП (Революційна українська партія), жіноцтво активно долучилося до її діяльності. Наприклад, Ольга Ксешинська займалася агітаційною роботою серед чернігівських селян. У 1908 р. діяло «Товариство Українських поступовців» і об'єднало у собі весь цвіт української інтелігенції. Любов

Яновська (уродженка Чернігівщини) була організатором гуртків-десяток по програмі ТУП, а в період першої світової війни вона входила до Ради ТУП. Активно співпрацювала з ТУП і Софія Русова [14, с. 239–241].

Усе чіткіше формувалася соціально-політичний світогляд жіноцтва і діяльність у здобутті своїх прав. Так як на Україні жіночий рух не відділявся від загальнонаціонального, тож і чоловіки долучалися до висвітлення та захисту прав жінок.

Так, у 1904 р. із вимогою рівних прав для жінок пролунав виступ Івана Миколайовича Соколовського на сесії Чернігівського повітового земського зібрання. Мотивуючи свою вимогу, він повідомив: «У сфері громадянських прав жінки мають майже рівні права. У сфері службовій жінки досягли становища службовця, як це ми бачимо в поштово-телеграфному відомстві, але чому до сих пір вони не допускаються у земські зібрання – незрозуміло, адже це суперечить основним земським положенням. Жінка інстинктивно моральніша чоловіка, вона ворог усього, що негативно впливає на суспільство. Залучення жінок до діяльності земств сприятиме зростанню культурних сил цих установ» [14, с. 178].

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. і українських визвольних змагань організована жіноча діяльність була тісно пов'язана з актуальними національно-суспільними потребами. Революція ж 1917 р. помітно втягнула жіноцтво до участі у громадсько-політичних процесах доби. Наприклад, до Української Центральної Ради увійшло 11 жінок (серед них і Софія Русова). Також С. Русова у період Гетьманату в Міністерстві освіти очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти [2, с. 694; 8, с. 102].

Варто відмітити постать Ольги Більської – дружини голови Директорії Української Народної Республіки Симона Петлюри, активістки політичної еміграції УНР у Парижі. Народилася вона в с. Мала Дівиця (нині Прилуцький район на Чернігівщині) 23 грудня 1885 р. У Прилуках вона з відзнакою закінчила гімназію й стала вчителькою молодших класів. Через деякий час приїхала в Київ для продовження навчання на Вищих жіночих курсах. У 1908 р., перебуваючи в гостях у своїх далеких родичів у Києві, познайомила з Симоном Петлюрою. У 1910 році вийшла за нього заміж. Обвінчавшись, подружжя переїхало спершу до Санкт-Петербурга, а потім до Москви [11, с. 234–238].

Сім'я Петлюри брала активну участь у житті української діаспори в Москві: влаштовували концерти, літературні вечори. У 1917 році,

незабаром після революції, сім'я Симона Петлюри знову перебралася до Києва. Ольга Петлюра не тільки підтримувала чоловіка, а й активно діяла у суспільному житті УНР. Переїхавши до Парижу, Петлюри бідували. Щоб заробити на життя, Ольга Опанасівна займалася вишиванням. 25 травня 1926 року Симон Петлюра був убитий, що сильно відбилося на здоров'ї Ольги Опанасівни. Ольга Петлюра померла 23 листопада 1959 року. Вона була похована у сімейній могилі на кладовищі Монпарнас поруч із чоловіком та донькою [11, с. 234–238]. Її життя – це приклад відданості і вірності. Вона стала надійною помічницею для свого чоловіка, достойною першою леді УНР.

Висновки. Підсумовуючи період українського відродження ХІХ – початку ХХ ст., можна говорити про відчутні зміни у становищі та ролі жінки у суспільстві. Українське жіноцтво у своїй єдності та згуртованості поступово виборолло економічні, соціальні та політичні права. Особливістю жіночого руху на українських землях було його формування та розвиток у контексті загальнонаціонального процесу українського відродження. Українські жінки долучилися до боротьби за національні права, а питання жіночого самовизначення не виходило за межі загальних вимог. Жіноцтво Чернігівщини не залишилося осторонь громадсько-політичних подій періоду. І хоча перед жінками стояли вагомі соціально-економічні та політичні перешкоди, українське жіноцтво в цілому (і чернігівські представниці зокрема) не тільки вистояли у боротьбі за свої права, а й зробили вагомий внесок у розвиток національного світогляду, оформивши його у політичному та культурному вимірах.

Література

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884-1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Енциклопедія Українознавства: Т. 2 / Гол. Редактор проф. д-р В. Кубійович. – Львів: Молоде життя, 1993. – 799 с.
3. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, лютий 1997 р. / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; редкол. М. Я. Ігнатенко [та ін.]. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. – 122 с.
4. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка;

редкол. О. Б. Коваленко [та ін.]. – Чернігів: Деснянська правда, 1999. – 220 с.

5. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Підприємництво Чернігівщини: гендерний підхід. Роль і проблеми становлення малого і середнього бізнесу серед жінок: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, грудень 2000 р. / Головне управління економіки Чернігівської Облдержадміністрації; редкол. Л. О. Коваленко [та ін.]. – Чернігів: Обласна організація спілки жінок України, 2002. – 119 с.

6. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Проблеми гендеру та жіночої історії в міському просторі (на досвіді міст Чернігова, Ніжина, Прилук): Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, 10 жовтня 2012 р. / Управління у справах сім'ї та молоді Чернігівської Облдержадміністрації; редкол. І. В. Дорожкіна [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий, 2012. – 252 с.

7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.

8. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – 255 с.

9. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров. – К.: Майдан, 1991. – 72 с.

10. Липа Ю. Українська жінка // Жінка. – 1938. – № 7–8. – С. 4.

11. Луговий О. Визначне жіноцтво України / О. Луговий. – К.: Ярославів Вал, 2004. – 270 с.

12. Петришина Л. Правовий статус жінки Наддніпрянщини в історіографічному дискурсі ХІХ ст. / Л. Петришина // Актуальні проблеми політики. – 2010. – № 39. – С. 262–270.

13. Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки): Монографія / О. Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 454 с.

14. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ – поч. ХХ століття / Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.

15. Смоляр Л. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.

16. Юда Л. Долі видатних жінок Чернігівщини і проблеми виховання історією / Л. Юда // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Матеріали обласної науково-практичної конференції. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. – С. 10-16.